

De Art Déco gewelfschildering in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk

Herman A. van Duinen ©

De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Dordrecht is een Brabants-gotische kruisbasiliek, gebouwd in het laatste kwart van de veertiende eeuw (ca. 1367) en de eerste helft van de vijftiende eeuw. Toen in 1457 een stadsbrand uitbrak waren de kapellen naast het schip, het transept, het Mariakoor, het Hoogkoor en het middenschip al zo goed als gereed. Na de stadsbrand werd de bijna geheel afgebrande kerk opnieuw opgetrokken onder leiding van Everaert Spoorwater uit Antwerpen, bouwmeester van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Dordrecht van 1439-1474.

Het oudste deel van de kerk is het Mariakoor, gelegen ten noorden van het Hoogkoor en gebouwd

omstreeks 1370. De kerk werd in het laatste kwart van de vijftiende eeuw geheel in steen overwelfd met een kruisribgewelf en kreeg het Mariakoor een prachtig stergewelf (1463). De gewelven werden voorzien van schilderijen en rozetten op de kruising van de ribgewelven.

De kerk is bij de beeldenstorm gespaard gebleven. Wel moest bij de reformatie in 1572 nog alles wat aan de rooms-katholieke eredienst herinnerde uit de kerk worden verwijderd, met uitzondering van de fraaie renaissance koorbanken uit 1538/42.

Door verzakking van de toren aan de westzijde van de kerk moesten vooral scheuren in het gewelf van het middenschip regelmatig worden hersteld waardoor de vijftiende-eeuwse schilderijen moesten worden verwijderd (afb. links). Omstreeks 1930, tijdens de restauratie van de kerk tussen 1903 en 1939, werd besloten een nieuwe gewelfschildering in het middenschip aan te laten brengen.

Dankzij een legaat van wijlen mr.dr.J.C. Overvoorde, stadsarchivaris, kon de opdracht, na enig gekibbel over het honorarium, worden verstrekt aan de kunstenaar Jacob Por. Het legaat bedroeg 2.000 gulden, maar voor de opdracht aan Por wilde men niet meer besteden dan 1.750 gulden. Een deel van de restauratiecommissie was het namelijk niet eens met het in Art Décostijl gemaakte ontwerp.

Art Décostijl

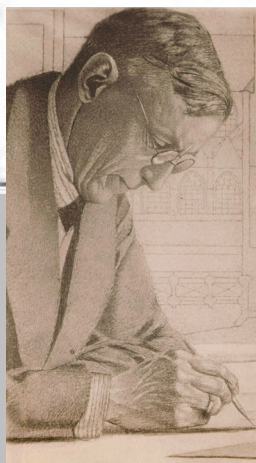
Art Déco was een decoratieve kunst- en architectuurstijl die ontstond in Frankrijk. De naam is afgeleid van de 'Exposition Internationale des **Arts Décoratifs** et Industriels Modernes', een tentoonstelling die in 1925 in Parijs werd gehouden.

Art Déco maakte gebruik van verschillende stijlen en kunststromingen. Ook vormen, geïnspireerd door oude volkeren, kan men terugvinden in de ontwerpen van de Art Décostijl en hebben vooral een decoratieve functie. De stijl onderscheidt zich door het gebruik van eenvoudige en verfijnde geometrische vormen. Veel voorkomende patronen zijn onder meer zigzaglijnen, cirkels, driehoeken en gestileerde vormen, geïnspireerd door de natuur. Deze vormen werden verwerkt in de compositie en de omlijstingen van de schilderijen.

In een schrijven van 6 augustus 1930 kreeg Jacob Por officieel toestemming volgens zijn ontwerp een nieuwe gewelfschildering aan te brengen.

B. VAN BILDERBEEK, ARCHITECT B.N.A. TE DORDRECHT BUITEN WALEVEST 2, TELEF. 1013, POSTREKENING 8682	
BETREFT: Gewelfschilderingen Gr.Kerk.	DORDRECHT, 6 Augustus 1930
Den Heer Jacob Por, Sierschilder, De B i l t . Geachte Heer, Het is mij eerst heden mogelijk U te antwoorden op Uw schrijven dd. 16 Juli j.l. De Restauratiecommissie besloot in haar vergadering dd. 3 Juli j.l. tot het aanbrengen van gewelfschilderingen en het uitvoeren dezer schilderijen aan U op te dragen, zulks behoudens goedkeuring van de betreffende Kerkvoogdij en den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Van de Kerkvoogdij kwam eerst heden bericht, dat zij geen bezwaren maakt, van den Minister mochten wij nog niets vernemen. Aangezien de goedkeuring der Minister meer een formaliteit is, acht de Restauratiecommissie het geen bezwaar aan U thans opdracht tot uitvoering te verstreken. Nemens genoemde Commissie dragen wij U alzoo hierbij op: het aanbrengen van gewelfbeschilderingen in de vijf traveën van het thans in restauratie zijnde Schip der Groote Kerk, alhier, zulks volgens de door U daarvoor gemaakte voorloopige schetsen en wat de verdere uitvoering betreft geheel in overleg met en naar goedkeuring van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afd. B. en de Architecten met de betreffende restauratie belast, zulks voor een bedrag van ZEVENTIENHONDERD VIJFTIG GULDEN, zegge f. 1.750.-... Met de uitvoering ter plaatse zal zoo spoedig als dit mogelijk is door U worden aangevangen en zal deze regelmatig worden voortgezet, zoodanig, dat uiterlijk 1 Januari 1931 de werkzaamheden geheel zijn voltooid. Voor alle noodige steigerwerken e.d. zal vanwege de Directie der restauratiewerken worden zorggedragen. Wij verzoeken U ons deze opdracht te willen bevestigen. De ontwerp-schetsen zullen wij morgen aan U doen terug zenden. Met het pleisteren der gewelven wordt dezer dagen aangevangen. Hoogachtend, De Architecten belast met de Restauratie der Gr.Kerk: Jos. Th. Cuypers en B. van Bilderbeek. <i>h/o B. van Bilderbeek.</i>	

De architecten Van Bilderbeek en Cuypers.

De kunstenaar Jacob Por

Jacob Por (afb. onder, geschilderd door H.W. Rosema), geboren in Leens, 5 juni 1882 en overleden in De Bilt, 21 maart 1947, was een Nederlandse kunst- en decoratieschilder, restaurateur, fotograaf en vanaf 1922 directeur van de Nationale Schildersschool in Utrecht.

Van 1902 tot 1905 volgde hij de schildersopleiding aan de Academie Minerva in Groningen bij onder meer F.H. Bach (1865-1956), gelijktijdig met de latere schilders van de Groninger Kunstenaarskring *De Ploeg*, Jan Wiegers en Jan Altink. Kunstkring *De Ploeg* was opgericht door Johan Dijkstra uit Groningen, die in 1954 het grote Krafft-raam voor de Dordtse Grote Kerk had ontworpen en vervaardigd. Jacob Por trouwde met Emilie Luise Schmidt; het echtpaar kreeg vier dochters.

Na zijn opleiding werkte hij vanaf 1911 in Nederland en Duitsland, waar hij woonde in Frankfurt am Main en voerde hij eigen ontwerpen uit. Privé schilderde hij vele landschappen en familieportretten. Door de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog keerde Por in 1919 terug naar Nederland.

Vanaf 1920 verzorgde hij restauratieopdrachten voor het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en onderzocht en restaureerde hij muurschilderingen in monumenten in Nederland. Voorafgaand aan restauraties van muurschilderingen onderzocht hij de bouwhistorie, iconografie en chemische samenstelling van gebruikte verven.

Volgens de toenmalige directeur van Monumentenzorg, Jan Kalf, was Por een van de weinigen aan wie het herstellen van muurschilderingen kon worden toevertrouwd. Por werkte volgens de nieuwe restauratieprincipes (*behouden gaat voor vernieuwen*), die Kalf voorstond. Kalf keerde zich tegen de restauratiepraktijk van P.J.H. Cuypers en Victor de Stuers, die een vermoede originele staat trachtten te reconstrueren. Zo schreef Por: *Wij leven in een geheel anderen tijd. Wij kunnen wel de schoonheid van den ouden tijd navoelen, maar deze niet persoonlijk scheppen.*

Vanaf 1922 tot zijn dood was Por directeur van de Nationale Schildersschool te Utrecht, opgericht door leden van de *Bond van Nederlandsche Schilderspatroons*. Op deze school werd lesgegeven in onder meer reclame- en decoratief tekenen, kunstgeschiedenis, scheikunde en materiaalkennis. Onder zijn leiding werd in 1931 een *Letterboek voor den schilder* samengesteld met voorbeelden voor belettering voor buitenreclame, etalages e.d.

Diverse werken van Jacob Por.

Enkele uitgevoerde werken voor Monumentenzorg

Amersfoort, Sint-Joriskerk, 1942. Kruisdraging, ca. 1560. Ecce Homo, ca. 1560.

Arnhem, Sint-Eusebiuskerk (Grote Kerk), 1927. Ornament op het gewelf.

Breda, Grote Kerk, 1936-1940. Prince-kapel, renaissance-ornament op gewelven.

Delft, Nieuwe Kerk. Schilderingen op nieuw gewelf, 1923 (*afb. onder*).

Deventer, Lebuinuskerk, 1927-1943. Op pijlers heiligen en engelen.

Dordrecht, Grote Kerk, 1930. Art-déco-schilderingen in plaats van verdwenen schilderingen.

Groningen, Martinikerk, 1924. Koor grote taferelen met kerst- en paascyclus.

's-Hertogenbosch, Sint Jansbasiliek, 1921-1927. St. Nicolaas 1460, Petrus en Paulus, 1485.

Utrecht, Domkerk, 1919-1922. Kruisiging ca 1420-1430. Tapijtschilderingen op zuilen.

Enkele publicaties van Jacob Por

- De muurschilderingen in de Martinikerk, Groningsche Volksalmanak 1925, 54-69.

- Ornamentale vlakversiering en de beschrijving van de gewelven in het schip van de Groote kerk te Dordrecht, De kunst der Nederlanden, 9 (maart 1931).

- Beschilderde koorbanken in het oude Klooster te Ter Apel, Opgang 13 (1933), 708-716.

- De tapijtschilderingen in den Dom, Oud-Utrecht, 25 februari 1936.

- Een fresco-schildering in de groote kerk te Breda, Oud-Holland 57 (1940), 229-238.

- Een merkwaardige schildering in de groote kerk te Breda, Oud-Holland 60 (1943), 37-44.

- Een oude muurschildering buiten aan de St. Joriskerk te Amersfoort, Oud-Holland 61 (1946).

Functie en achtergrond van de Art Déco gewelfschildering

Met betrekking tot zijn ontwerp in Art Décostijl in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk schreef Por een uitgebreide en ten dele theoretische verhandeling over o.a. de functie en achtergrond van de ornamentale vlakversiering:

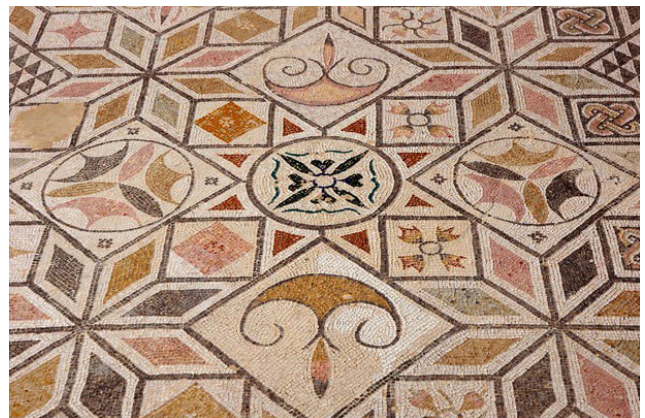
‘Naar aanleiding van een restauratie in de groote kerk te Dordrecht en de daarbij gehouden bespreking bij het tot stand komen van de decoratieve versiering, bleek, dat aan dit onderwerp bij de uiteenlopende opvattingen van de tegenwoordige stroomingen, ook ten opzichte van de functie die een ornamentale versiering verricht en de factoren waarop deze functies berusten, meer zuiverheid te verkrijgen. Een ornament was, is en blijft voor versiering van bouwwerken een middel tot verhooging van de aesthetische uitdrukking: moge in dezen zin, deze korte uiteenzetting, tot verheldering van het begrip bijdragen’.

Een korte samenvatting

Aan onze groote gebouwen, 't zij tot representatie of voor wijding en aandacht bestemd, zoeken wij een karakter te geven dat met het doel overeenstemt. Om dit doel te bereiken is in weerwil van alle moderne programma's het sierend element noodig. Zonder dat worden de architectonische ruimten kaal en eentonig. Het karakter en de aard van deze versiering kan zeer verschillend zijn, steeds evenwel moet zij tot het gebouw in een zeker verband staan; als onderdeel moet zij tot het geheel behooren. Welnu; één dezer elementen is de ornamentale en op streng schema gerangschikte vlakversiering met gebeeldhouwd of geschilderd ornament. In alle eeuwen, in alle tijdperken hebben de menschen versiering in hunne bouwwerken aangebracht. De Egyptenaren, de Grieken, de Romeinen, de Byzantijnen, alle volkeren zoo wel van de oude als van de nieuwe wereld hebben ornamentale versiering overeenkomstig hunne levensopvatting en wijze van zien toegepast. Breken wij heden met die traditie, dan kan zulks niet anders zijn dan een voorbijgaande eenzijdigheid.

Egyptisch ornament met godin Isis, 2400 v. Chr.

Romeins geometrisch mozaiek, 206 v. Chr.

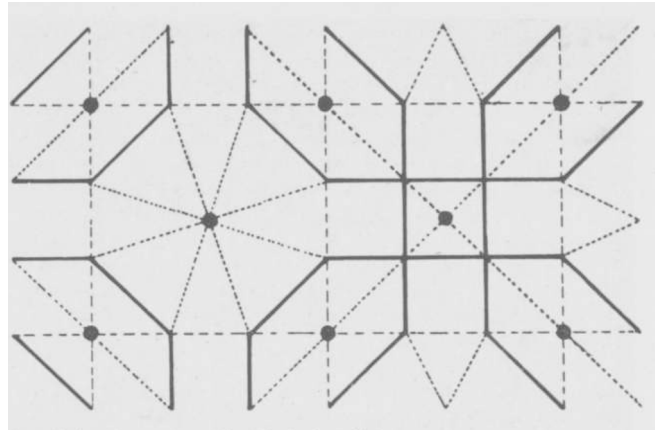
Als eerste eisch voor een te schilderen ornament moet de functie die het moet verrichten en wat daarmee te bereiken is, vaststaan. De grenzen moeten hiervoor nauwkeurig omschreven zijn. De bepaling van deze functie toch houdt verband met den aard van het materiaal en met den stijl waarin het gebouw is opgetrokken.

Hel ornament moet harmonisch met de verhouding van het gebouw in overeenstemming zijn, het mag hiervan geen afwijkende schaal vertoonen. Het ornament, hetzij rijk of eenvoudig gedetailleerd, moet in zijn grondprincipe deze verhoudingen benaderen, zonder dat wordt het geen onderdeel van het architectonisch geheel. Want indien het in zijn eenvoud niet een onderdeel van het gebouw, - een onderdeel van de bepaalde ruimte - is, zal het niet tot veredeling bijdragen en het mist dan dus het versierend karakter.

Waar de harmonie moet verkregen worden door de eenheid van het ornament met de architectuur, zal het, al naar het te versieren bouwdeel is, een dragende, een ondersteunende of een vlakken dekkende, of vlakken-tot-leven wekkende functie verrichten.

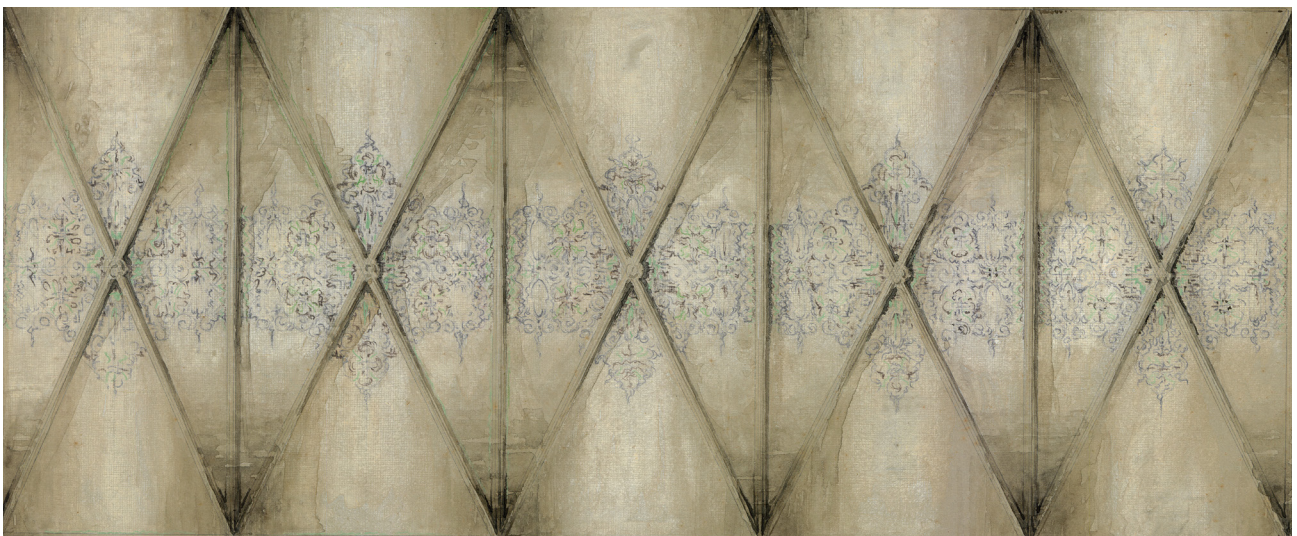
Eerst nadat de tot de opgave van ornamenteele versiering aangewezen kunstenaar zich in zijn geest een conceptie van het te versieren gedeelte van het interieur gevormd heeft, kan hij tot het ontwerpen overgaan. De eerste conceptie is nog een vaag beeld en moet tot duidelijk uit te voeren vormen stollen. Ieder moge zijn eigen methode scheppen, maar dit is wel zeker;

wie voor zich zelve helderheid bereiken wil, zal beginnen met de begrenzendende lijnen van het vlak of van de vlakken die zijn aangewezen, op schaal te tekenen. In de meeste gevallen zijn deze begrenzingslijnen de eenigste gegevens waarover de ornamentist te beschikken heeft. Nu moeten die vlakken worden verdeeld en in elk vlak moet het schema van een zekere eenheid worden aangeduid. Er ontstaat dus eerst een verdeling met hulplijnen. Het bepalen van deze deelen is voor het tot stand komen van een goed ontwerp van het grootste belang. Het vormen van dit grondplan is het voornaamste deel van het ontwerp, zoals ook al te zien is bij het kalkstenen fries met florale en geometrische motieven in de zesde-eeuwse Syrische kerk van de kloostergemeenschap Bawit (afb. onder).

De gewelfschilderingen in Dordrecht

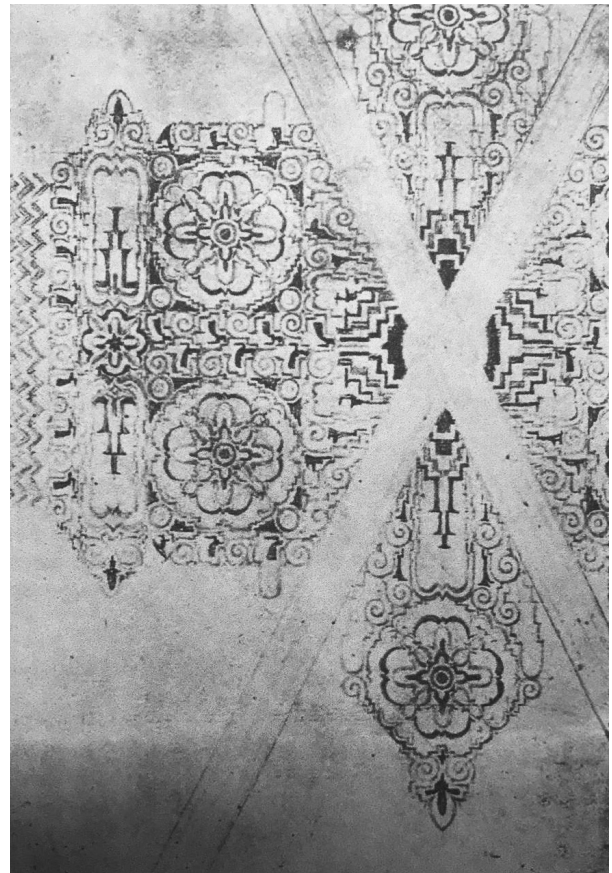
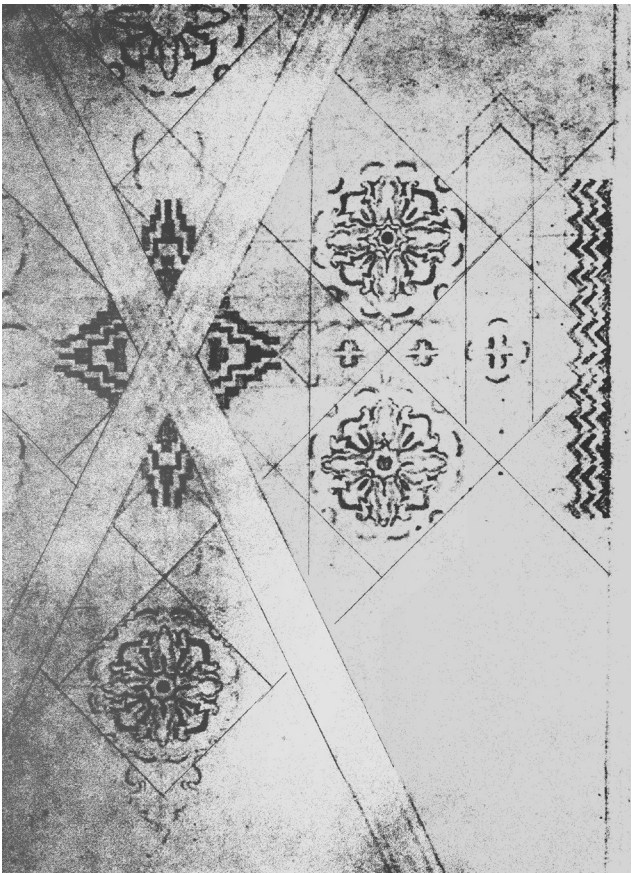
Bij de restauratie van het schip der kerk bleek dat op de gewelven geen enkel spoor van oude schilderijen meer aanwezig was. Zoo nu in het schip géén schilderijen meer aangebracht werden, zou dit gedeelte van de kerk te kaal en eentonig geworden zijn. Er kon dus voor het ontwerp een geheel nieuw grondplan gekozen worden. Hiervoor was allereerst een overzicht van de gewelven van het geheele schip noodzakelijk. Een schets op schaal 1 à 50 werd aanstonds opgezet (ab. onder). Het geheele gewelf werd in horizontale projectie in tekening gebracht. Hierbij is niet uit het oog te verliezen, dat de gewelfvakken gebogen zijn, ook al zijn ter plaatse, waar de schilderijen komen deze welvingen niet zoo diep als meer zijwaarts. De eerste schaalteekening dient, zij het dan ook bij benadering, zoo nauwkeurig mogelijk te zijn. Kleine afwijkingen doen later bij het grootere ontwerp licht onregelmatigheden ontstaan die dan eerst in het oog vallen als het te laat is en die het geheel deerlijk in gevaar brengen. Op deze schaal werd dus in hoofdlijnen en hoofdvakken het grondplan ontworpen.

Ook hadden wij hier bovendien reeds bij voorbaat onze aandacht te wijden aan de kleur. De kleur is toch voorzeker een der gewichtigste factoren en hoe vroeger men zich dwingt tot een

stellige kleurbepaling te komen, des te beter is het. Vandaar dat de hoofdvormen op deze schaal in kleur geteekend moesten worden. Bij de definitieve uitvoering is de schildering in vrij zachte kleuren – grijs, blauwgrijs, roodbruin en groen – uitgevoerd.

Voor de uitvoering van de beschildering waren natuurlijk en zijn altijd verder werktekeningen op ware grootte noodzakelijk, die evenwel niet door hulpkrachten naar de eerste uitvoerige tekening kunnen worden gemaakt. De gewelfschilder moet er zich zelf mee bemoeien en wel volgens onze ondervinding op de volgende wijze: Werktekeningen moeten uit kleine stukken bestaan, anders is het onmogelijk deze zuiver op de gewelven over te brengen. Welnu, dan zorgde de ontwerper en uitvoerder voor een tusschenschakel in die voege dat hij nog een nauwkeurige detailtekening (schaal 1 à 10) levert (afb. onder). Maar tot dit doel moesten in dit geval vooral de in grootte zeer van elkaar afwijkende gewelfvakken zoo nauwkeurig mogelijk afgebeeld worden. Hier dienden, zooals vaak de in tekening gebrachte ribben als de natuurlijke begrenzing, als lijst van ieder vlak.

Daar het geheel in dit stadium spoedig door de steigers niet meer te overzien is, zou zonder een dergelijke nauwkeurige voorbereiding een herhaalde vergelijking met de éérste schets onmogelijk worden. Zóó echter doet het grondplan op die schets goeden dienst, al brengen de kleine afwijkingen die door de vergroeiing ontstaan, soms toch nog eigenaardige moeilijkheden mede. Door deze verandering immers verschuift zich soms een lijn, waardoor het geheel zijn vastheid verliest, zoodat er dan moet gezocht worden dit evenwicht te herstellen. Gelukt dit niet dan kan het in sommige gevallen beter zijn nog te zelfder ure een geheel nieuw plan op te zetten dan met het bestaande door te gaan. Waar nu echter hier de hoofdlijnen in het schema deugdelijk vaststonden, waren de plaatsen voor het ornament aanwezig, nl. de plaatsen voor de groote rozetvormige bloemen en de groote lichtopeningen in het ornament, dat mij hiervoor geschikt leek. Nu eerst kwam en behoort m.i. steeds te komen de detaillering en de verdere compositie van het ornament.

Op het kruislingse schema ontplooit zich nu de versiering in horizontale en verticale richting. Alle kleine onderdeden, - in werkelijkheid altijd nog groot genoeg - worden verder verdeeld en

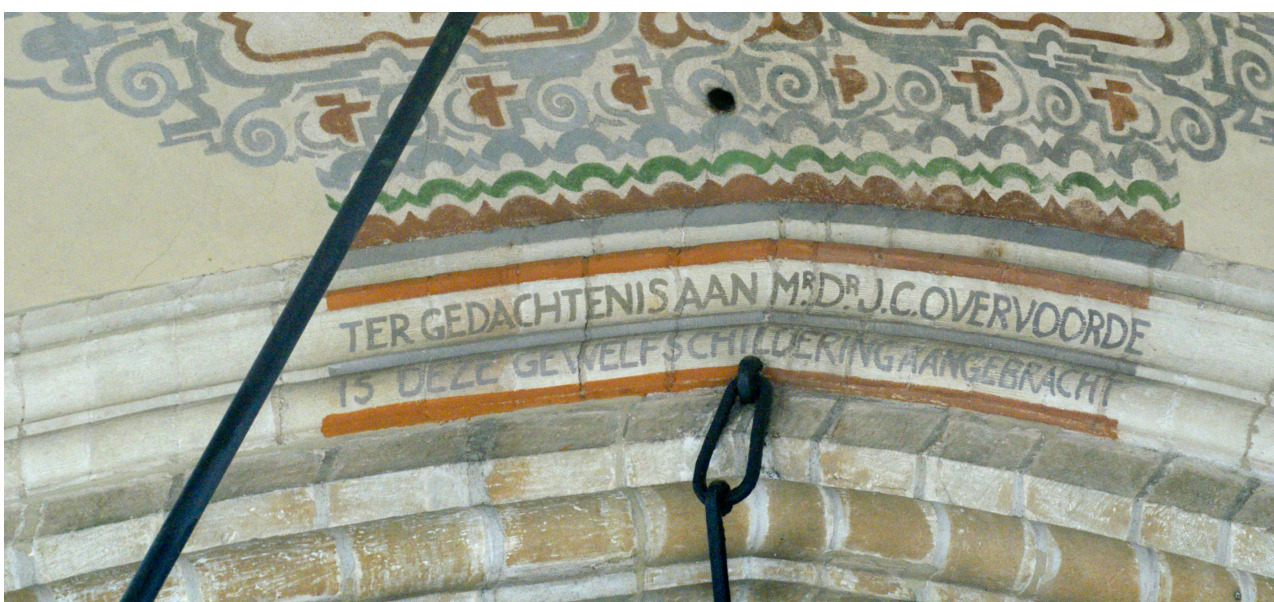
met lijn en geometrisch-vereenvoudigd blad en bloemmotief gevuld. Door het ten grondslag liggend hoekige schema komt ieder onderdeel op zijn juiste plaats, en houdt elk deel tevens verband met het ornament op de andere gewelfvakken. Door het geleidelijk ontwikkelen eerst van het grondplan en daarna van het ornament komt alles vast te staan zonder dat ergens willekeurige d. w. z. « niets-zeggende » lijnen het vlak vullen.

Het vlak-ornament dat op deze wijze tot stand komt, is uit het architectonisch vlak gegroeid. Door de eindeloze variaties, die in het grondvlak mogelijk zijn, kunnen steeds weer vormen ontwikkeld worden, die, de schoonheid van de architectuur als onderstrepend, tot de aesthetische waarde van het bouwwerk bijdragen

Zoals we boven zagen kreeg Jacob Por 6 augustus 1930 van de restauratiecommissie toestemming zijn ontwerp op het gewelf van het middenschip uit te voeren. Waarschijnlijk deed hij dat met behulp van 'hulpkrachten' en 'uitvoerders'.

Aan de oostzijde van een sluitsteen staat geschreven 'Jacob POR fecit', en aan de westzijde van de triomfboog staat de tekst 'TER GEDACHTENIS AAN MR.DR.J.C. OVERVOORDE IS DEZE GEWELFSCHILDERING AANGEBRACHT'. Onder zijn bezielende leiding kregen grote restauratieplannen in 1900 vorm.

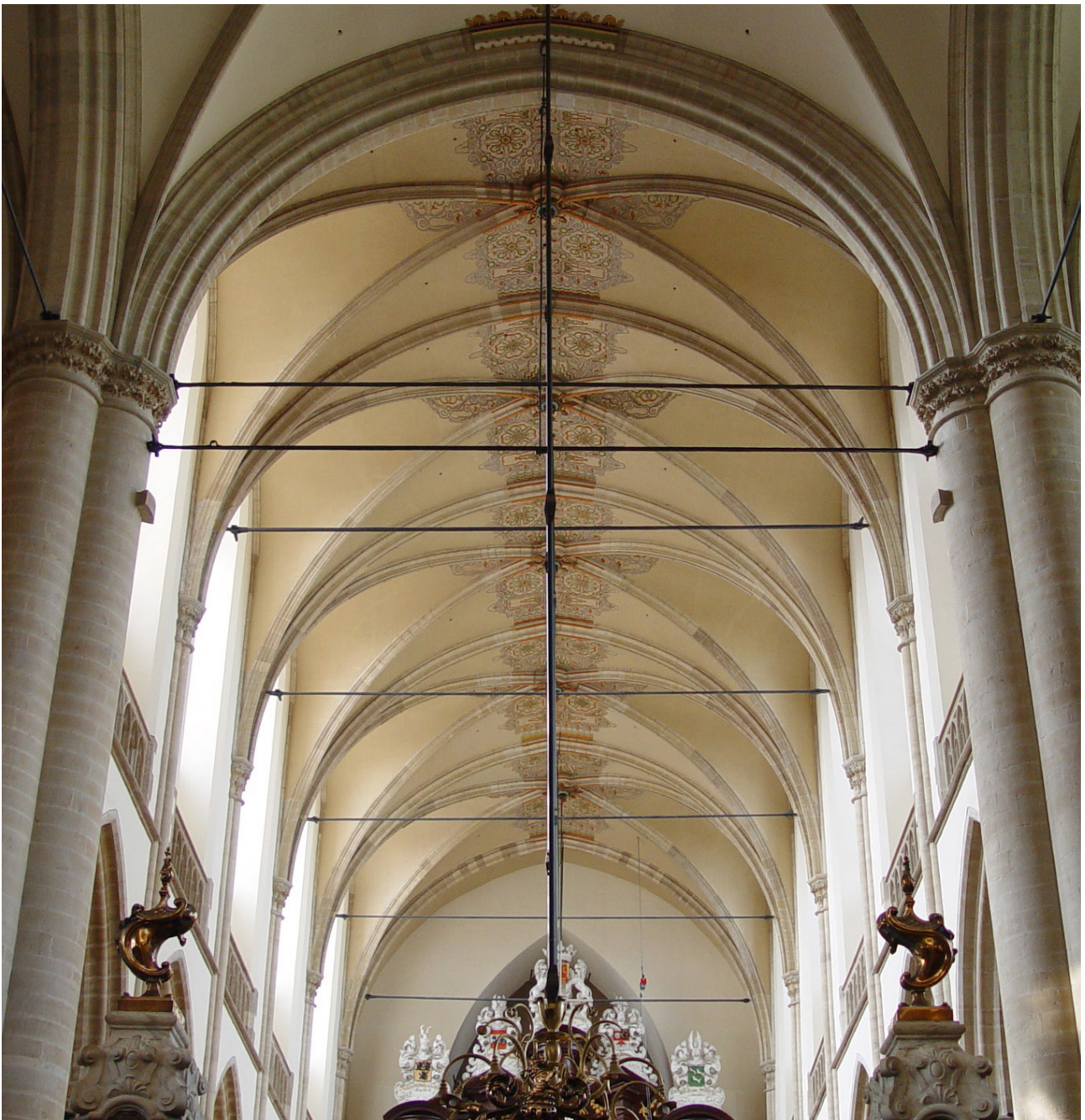

Restauratie van de Art Décoschildering

In het schip rezen in 1986 problemen tijdens de restauratie van het gewelf van het middenschip. Het zanderige pleisterwerk, inclusief de schildering, verpoederde zozeer dat overwogen werd de gewelven geheel te ontleisteren en van een nieuwe pleisterlaag te voorzien, temeer daar er voor Pors Art Déco-schildering door sommigen niet veel waardering kon worden opgebracht. De Rijksdienst voor Monumentenzorg (RDMZ) handhaafde echter het standpunt dat ook kunstwerken uit een meer recent verleden bestaansrecht hebben en dat het werk van Por derhalve voor de ondergang moest worden behouden.

Het leek tegen te zitten, want door het fixeren werd de schildering donkerder van kleur. Bovendien had het gebruik van donkerkleurige mortel tot gevolg dat de gefixeerde gewelfvelden verschillend van kleur werden, zodat een bont geheel ontstond. Ook viel bij de proefstukken de kleur van de gewelfvelden te donker uit ten opzichte van de wanden van het middenschip. Deze waren sinds 1929/1930 van de pleisterlaag ontdaan waarbij de rode baksteen zichtbaar werd. De wanden werden nu, omstreeks 1986, weer opnieuw blank-wit gepleisterd.

Het resultaat van de restauratie-schilderwerkzaamheden moet echter toch als goed gelukt worden beschouwd. De gewelfvelden zijn overgeschilderd in de oorspronkelijke, zanderige kleur. De schilderingen van Por zijn veel lichter en intensiever van kleur geworden, omdat de thans gepleisterde, gebroken-wit geschilderde wanden van het schip meer licht weerkaatsen dan voorheen, zodat de gewelven beter worden belicht.

De gewelfschilderingen zijn geplaatst rond de rozetten met de lijdensweg van Christus.
1 t/m 4 aquarellen door Herman A. van Duinen 1987.

